

ПРОБЛЕМИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА СОЛІДАРНОСТІ У СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ: ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

Скринник З.Е. (м. Львів)

Анотація

Розглянуто еволюцію взаємостосунків держави та ринкової економіки в модерну та постмодерну добу в аспекті забезпечення принципів справедливості та соціальної солідарності. Обґрунтовано висновок: осмислення взаємодії державних та ринкових механізмів у сучасну добу перейшло з рівня досліджень політичної економії та політології на рівень філософської проблеми: наскільки сучасна держава спроможна виконувати роль виразника організованої волі суспільства.

Ключові слова

СПРАВЕДЛИВІСТЬ, СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ, МОРАЛЬ, ДЕРЖАВА, РИНКОВА ЕКОНОМІКА, ГРОШІ

Постановка проблеми

Транзитивний стан економічної та соціально-політичної сфер сучасного українського суспільства загострив проблеми справедливості, взаємозалежності економічних процесів та суспільної моралі. Громадська думка у пошуках сили, що може протистояти хаосу безсистемно запроваджуваних ринкових відносин, як правило, покладає надію на діяльність держави. Наскільки обґрунтованими є ці надії?

Аналіз публікацій

У філософських виданнях останніх років в Україні та інших пострадянських країнах ця проблема розглядається в низці публікацій, присвячених питанням морально-етичних та, ширше, світоглядних засад економічної діяльності людини. Зокрема відзначимо такі: І.Панкевич „Мораль як обмежувач здійснення прав людини і громадянина” [1], Л.А. Тутов „Труд как основополагающий феномен жизни в философии хозяйства” [2], С.А.Корнієнко та Т.Н. Корнієнко „Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття” [3], А.Ф. Гарник „Право и мораль в свете дискурсивной этики: предпосылки формирования новой философско-правовой парадигмы” [4], Л.А. Ситніченко „Суспільна угода”: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії” [5], Б.В. Братаніч „Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу” [6], Л.А. Никифорова „Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства” [7], Д.Мос „Пропущена ланка між теорією добродетності та етикою бізнесу” [8], Т.Ю. Сидорина „Социальная политика – попытка философской интерпретации” [9], Р.М. Богачов „Принципи побудови та аналізу взаємовідносин у соціально-економічних системах” [10]. Особливий інтерес і змістом, і оригінальністю вибору предмету дослідження являє монографія А.А. Мазараки та В.В. Ільїна „Філософія грошей” [11]. Проте дослідження окресленого в цих працях кола питань далеке від завершення, швидше можна говорити, що

масштаби проблеми щойно вимальовуються і потреба в її осмисленні зростає.

Мета статті – розглянути еволюцію взаємостосунків держави та ринкової економіки в модерну та постмодерну добу в аспекті забезпечення принципів справедливості та соціальної солідарності.

Обговорення проблеми

У класичній філософії, починаючи від Платона, втіленням справедливого соціального ладу є держава – за умови, що вона здійснює своє призначення реалізації у світі *розумного* порядку. За Гегелем, держава – це така найповніша соціальність, яка поєднує етичні форми здійснення сім'ї та громадянського суспільства і, таким чином, витворює нову якість автентичності духу народу та форми його соціальної реалізації. Сфера економічного життя у соціософії Геґеля належить до громадянського суспільства і не підлягає прямому втручанням з боку держави. Проте до компетенції держави належить забезпечення солідарності між людьми, що, поряд із повагою та гідністю, може виражатися як у прямому задоволенні потреб економічного характеру, так і в абстрактному вигляді, у формі грошей. Таким чином, солідарність має в Геґеля як соціологічне значення, так і економічне. Обидва ці аспекти набувають завершення лише в формі держави, яка є „дійсністю моральної ідеї” [12, 210]. Саме держава, її інститути стають найповнішим втіленням етичної субстанції суспільства, етичність, за Гегелем, втілена в *політичній* соціальності [12, 260].

Проблема обмеження стихійного впливу ринкових процесів на людське життя постала і в традиційній політекономії саме як питання про можливість впливу на економічне життя за допомогою держави, починаючи з А. де Монкретьєна, який першим запровадив термін „політична економія”, випустивши у 1615 році „Трактат політичної економії”. Гроші стали першим предметом дослідження цієї галузі знання – адже в центрі уваги меркантилізму був не процес виробництва, а здебільшого його зовнішній результат – багатство. В ореолі національних загальнодержавних інтересів у творах меркантилістів постали інтереси молоді торгівельної буржуазії, купецтва, яке домагалася протекціоністської політики з боку держави. У ХУІІІ - ХІХ століттях А.Сміт, Д.Рікардо, Дж. С.Мілль стали виразниками лінії на посилення ролі держави у захисті приватної власності і у виробництві таких благ, які невігідні приватним виробникам.

Принциповою засадою ліберальної ідеології було бачення держави як втілення суспільного договору всіх громадян, що має на меті гарантування прав і інтересів особистості. На такий підхід виглядає аксіомою, що держава не має інших інтересів, ніж добробут та захищеність громадян. Загальна картина виглядала таким чином: є приватна економіка, керована законами товарно-грошового обігу, її

кінцева мета – максималізація прибутку. Є людина, потреби якої частково покриває економіка, а частково не може покрити і навіть створює для них обмеження та загрози. Є держава як надособова колективна інституція, що зовнішнім щодо ринку втручанням гарантує задоволення цієї другої частини потреб, обмежуючи стихію товарно-грошового обміну за допомогою кредитно-грошових і фінансових заходів. Основні напрями державного втручання в економіку з цією метою, які, з тими чи іншими зауваженнями, схвалюють всі основні напрями економічної думки, дослідники зводять до наступного:

- Насамперед емісія грошей і грошове регулювання, забезпечення надійної та ефективної монетарної системи як безумовна прерогатива держави.

- Створення і підтримання правової бази ринкових відносин, включно з законодавчим захистом приватної власності і прав споживачів.

- Підтримка конкурентного середовища і протидія монополізації економіки.

- Забезпечення доступу всіх громадян до „суспільних благ”: освіти, розвитку фундаментальної науки, обороноздатності, правоохоронних функцій тощо.

- Мінімізація побічних ефектів від ринкової діяльності, зокрема охорона навколишнього середовища.

- Запобігання надмірній диференціації суспільства, підтримка соціально вразливих груп населення.

Логіка цього підходу підштовхує до висновку: наростання впливу грошово-ринкових факторів у всіх сферах суспільного життя має супроводжуватися відповідним зростанням впливу державної політики на економічні та соціальні процеси. Як правило, такий погляд спирається на ту передумову, що демократичний характер держави, яку мають на увазі, є достатньою гарантією для застереження від можливого зловживання владою з її боку, а також що держава не має інтересів, відмінних від інтересів її громадян. Приймаючи це припущення, ми мали б розглядати різноманітні дії державної влади, що суперечать суспільним інтересам (корупцію, сваволю олігархів, нехтування національними економічними інтересами тощо) як явища випадкові та протиприродні, що, до речі, і надихає справедливе, але наївне обурення „простої людини”, вихованої у дусі державного патерналізму. Проте паралельно з осмисленням економічної ролі держави як в політекономічній, так і в соціософській думці відбувається і усвідомлення пов'язаних з нею небезпек. Уже А. де Токвіль приходять до усвідомлення: „В очах демократії уряд – це не добро, це – неминуче зло” [13, 187] Зворотним боком поєднання політичної влади з економічними повноваженнями, що особливо виявляється у демократичному суспільстві, є корупція. Системна раціональність державного апарату, поєднана з інструменталізмом грошових важелів, руйнує моральні засади соціальної солідарності.

У соціософських, політичних та економічних доктринах чергування періодів посилення впливу ліберальної або консервативної ідеологій в кореляції з періодами домінування, з одного боку, ринкових механізмів, а, з другого державного регулювання економіки, має циклічний характер. Його підживлює популярність в економічній науці то концепцій, які наполягають на посиленні ролі держави в економічних процесах, насамперед кейнсіанства, то концепцій посилення ролі ринкових механізмів – монетаризму, економіки пропозиції, неолібералізму, які здобули особливий вплив у 80-і та 90-і роки ХХ століття. Якщо ж спробувати визначити провідний напрямок, то треба врахувати, що дослідники визнають домінуючою тенденцією двадцятого століття в розвинутих країнах світу, зокрема в США, посилення ролі держави в економіці, що спирається на ідеї кейнсіанської економічної школи; особливо від середини століття вироблення соціально-економічної політики відбувалося під впливом теоретиків активного державного втручання в економічне життя [14]. Ідеї соціально відповідальної держави, або так званої держави всезагального добробуту, знаходять широку підтримку населення економічно розвинених країн, незважаючи на традиційну відданість цінностям економічної свободи. Навіть в США, як зазначає В. Супян, попри звичне неприйняття активного втручання держави в життя громадян і орієнтацію на вільне індивідуальне підприємництво, проголошена президентом Л. Джонсоном програма побудови „великого суспільства” мало чим відрізнялася від патерналістських державних програм у соціалістичних країнах.

Але невдовзі стало зрозуміло, що ряд державних програм, які фінансувалися на ці кошти, виявилися явно неефективними. Приблизно з початку вісімдесятих років стало ясно, що втручання держави в ринкові механізми має свою межу, за якою воно починає придушувати самі основи функціонування грошово-ринкових механізмів, конкуренцію, самостійність товаровиробників, порушувати економічно та соціально виправдані пропорції між нагромадженням та споживанням. У соціальній державі демократична воля громадян обертається на знаряддя домагань соціальної рівності в сенсі якомога рівномірнішого розподілу соціального продукту, що пригнічує мотивацію до економічної активності, а в державі загального добробуту роль громадянина переплітається з приватною роллю клієнта державної бюрократії, яка по суті суперечить ролі громадянина держави. Ці питання набули актуальності у зв'язку з тим, що, після різкого відходу від продержавної орієнтації як в теорії, так і на практиці, на початку вісімдесятих років стала виявною світова тенденція до обмеження державного втручання в економіку і приватизаційних процесів для кожної країни зокрема, однак приватизаційний бум не був настільки успішним та послідовним, як очікували прихильники радикальної лібералізації економіки. Виникнення феномену перехідних економік після краху світового соціалізму ще

більше актуалізувало цю проблему в аспектах як визначення ролі держави, так і шляхів, форм, масштабів приватизації. Заходи з роздержавлення, які проводилися нерідко без врахування умов конкретних економік, у багатьох випадках не були доведені до кінця або не дали очікуваних результатів, а запущені ними ринкові механізми зробили гроші свавільною, слабо керованою, небезпечною соціальною стихією. Постає питання не лише про те, де пролягають межі ефективності приватного сектора та держави, але, головне, у чому суть відповідальності держави в економіці та громадянському суспільстві. Іншими словами: що потрібно для того, щоб держава ефективно розпоряджалася грошима своїх громадян?

Важливу роль у визначенні сучасної соціально-економічної ролі держави відіграла праця Мілтона Фрідмана „Капіталізм, свобода і демократія”, опублікована у 1962 році. М.Фрідман у низці своїх праць висунув ряд аргументів на захист тези про неконструктивну роль держави в економіці [15, 753-762]. Найважливіша з них полягає в тому що роль держави в економіці, на його думку, *аналогічна ролі приватних монополій*. Державне регулювання має, як правило, характер, спрямований проти інтересів основної маси громадян-споживачів, оскільки законодавство та економічні програми держави приймаються під впливом великого капіталу, що послаблює конкуренцію на ринку. М.Фрідман наголошує на відмінності між соціальною відповідальністю держави і механізмом реалізації цієї відповідальності. Його основна думка полягає в тому, що відповідальність за забезпечення „суспільних благ” держава має реалізувати за допомогою приватних інститутів через ринкові механізми. Розширення економічних функцій держави доцільне, коли воно зумовлене викликами зовнішнього економічного середовища, необхідністю забезпечити для всіх визначені обсяги суспільні благ, які не забезпечує приватний сектор. Однак держава може разом з тим підтримувати окремих представників економічної та політичної еліти на шкоду суспільству, функціонувати як певна самодостатня структура в інтересах чиновників, політичного або військового істеблішменту, що деформує здатність економіки до модернізації та зростання, вона завдає шкоди суспільству і її розширення небажане. М.Фрідман у своєму прагненні визначити межі конструктивної ролі державного втручання в економічне життя вважає за необхідне вивести проблему на значно вищий рівень осмислення, він розглядає її під кутом зору ролі уряду у вільному суспільстві: „Патерналістське „що твоя країна може зробити для тебе” передбачає, що уряд є покровителем, а громадянин – підопічним, – погляд, який суперечить вірі вільної людини у свою відповідальність за власну долю. Прислужницьке „що ти можеш зробити для своєї країни” вказує на те, що уряд є господарем або божеством, а громадянин – слугою або прислужником божества. Для вільної людини... запитання скоріше стосується того, „що можу я і мої співвітчизники зробити за посередництвом уряду” [15, 752.]

Як зауважує Н. Мозеліс, організація стосунків влади та громадянина за принципом „патрон – клієнт” знаходять своє логічне завершення в олігархічно-клановому характері влади. У такому разі політична риторика про *розвиток* країни може бути проявом „регресивного характеру держави” у взаємопов'язаності з „регресивними” ідеологічними доктринами. Він робить висновок, що „надто слабе громадянське суспільство можуть використовувати і задля поступу, і проти поступу ті, хто реально контролює засоби домінування” [16, 293]. За таких умов стирається відмінність між інструментарієм політичних та ринкових відносин, вони, по суті „грають в одній команді”, політика стає продовженням ринкової сфери.

Звичайно, саме поняття політики як ринку потребує уточнення і певної легітимації, що, власне, відбувається нині в науковій літературі [17; 18; 19; 20; 21 тощо]. Якщо говорити про політику як про ринок, маючи на увазі під ринком механізм, що забезпечує взаємодію покупців і продавців товарів та послуг, то треба визнати, що будь-яка політична діяльність у демократичному суспільстві справді спрямована на завоювання й утримання контролю за ринком влади. Цей ринок передбачає присутність раціонального вибору як домінуючого механізму мотивації покупців, отже, наявність у них інформації про об'єктивні властивості запропонованого товару. Щоправда, Г.Дилігенський, визначаючи політику як ринок, водночас зазначає, що пострадянський російський (і хіба лише російський?) електоральний ринок — „це радше своєрідний ринок лотерейних квитків, причому „покупці”, як правило, чітко знають, що більшість продавців цих квитків – шахраї” [20].

Політичний ринок за наших умов страждає на ті самі проблеми, що й економічний: нечіткість структурування політичного спектру, нерозвиненість і слабка диференційованість політичних преференцій громадян і виборців – зокрема специфічна політична ментальність населення, наприклад, некомпетентність у визначенні власного ставлення до різних партій тощо. Однак у цілому, як зазначає В.Полторак [21], підхід до політики як до сфери застосування маркетингового підходу цілком правомірний, оскільки він цілковитою мірою відповідає демократичним принципам організації суспільства. Інтереси боротьби за владу примушують зацікавлені сили перенести в політичну сферу методи аналізу економічних ринків. Таким чином відбувається технологізація та комерціалізація процесу політики. Хоча, безперечно, за умов демократичного суспільства змагання за контроль над ринком влади відбувається принаймні формально за чітко визначеними правилами, однак фактично має місце формування й нав'язування виборцям певного іміджу, який далеко не завжди відповідає справжнім цілям того чи того політика, тобто відбувається не просто виявлення політичного попиту, а його свідома організація в інтересах не споживачів, а „продавців”.

Відомий французький соціолог П.Бурдьє для визначення специфіки поведінки „виробників” і „споживачів” ідеологічного „товару” застосовує поняття політичне поле – саме ця сфера суспільного життя є „місцем, де у конкурентній боротьбі між агентами, яких до неї втягнуто, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з-поміж яких і мають вибирати пересічні громадяни, зведені до становища „споживачів”, через що дуже ризикують потрапити в халепу мірою своєї віддаленості від місця виробництва” [22, 182]. Основна проблема, пов’язана з перетворенням політики на ринок, полягає саме в тому, що народ, якого класичні концепції розглядали як суверена, носія колективної волі спільноти, яка виявляється через інститути політичного представництва, на „політичному полі” атомізується на конгломерат індивідів або груп, що перебувають у „броунівському русі”, спонукувані лише власними інтересами споживачів на ринку політичних товарів. Тоді політичні партії та лідери уподібнюються до підприємців, які пропонують виборцям широкий вибір послуг і менші податки в обмін на голоси; політична пропаганда трансформується в комерційну рекламу; урядові установи розглядають як державні фірми, існування яких залежить від того, чи виправдовує одержувана внаслідок їхньої діяльності політична підтримка витрати на їх утримання. Саме тому політологи вважають, що політичний аналіз можна здійснювати на підставі вивчення традиційної ринкової поведінки індивідів, які діють як раціональні й егоїстичні індивіди.

Утвердження ринкових механізмів у політиці означає тоталізацію інструментальної раціональності, а разом з нею розповсюдження товарно-грошових механізмів на всі сфери суспільного життя, атомізацію суспільства, підриєв основ соціальної солідарності. *Тепер уже не економіка, а політика погрожує стати середовищем, з якого в усі прояви життєвого світу людини просочуються відносини, у яких все купується і продається за гроші.*

Висновки

Економічна політика держави, замість обмежувати стихію грошових відносин, сама опиняється в полоні цієї стихії, що створює загрозу для стабільності суспільства. А коли так, то сутність економічних процесів потрібно шукати не в економічній політиці як такій, а в механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем. По суті, об’єктом дослідження стає сукупність способів, за допомогою яких урядові заклади використовуються задля реалізації приватних інтересів людей, які займаються політикою, а також способи протидії цим процесам. Особливо гострою потреба суспільного контролю над владою і протидії олігархічному капіталові стала в пострадянських країнах, у тому числі й в Україні. Таким чином, осмислення взаємодії державних та ринкових механізмів поступово переходить з рівня досліджень політичної економії та політології на рівень філософської проблеми: наскільки сучасна держава спроможна виконувати роль виразника організованої волі

суспільства; стає все більш очевидною неправомірність ототожнення докорінних потреб соціуму і цілей, які переслідує держава, зокрема у сфері економічної політики.

Джерела

1. Панкевич І. Мораль як обмежувач здійснення праві людини і громадянина // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. Випуск ХІХ. ІФЛІС – ЛФС – «Cogito». Львів – Одеса: «Центр Європи». 1997. С. 270 - 273.

2. Тутов Л.А. Труд как основополагающий феномен жизни в философии хозяйства // Вестник Московского университета. Серия 7 Философия. №2. – 2005. С.38-56.

3. Корнієнко С.А., Корнієнко Т.Н. Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип.24. Дніпропетровськ. 2004. С. 273-287.

4. Гарник А.Ф. Право и мораль в свете дискурсивной этики: предпосылки формирования новой философско-правовой парадигмы // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип.21. Дніпропетровськ. 2002. С.192-202.

5. Ситніченко Л.А. „Суспільна угода”: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз) // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Вип. 46. 2005. С. 3 – 12.

6. Братаніч Б.В. Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Вип. 47. 2005. С. 200-207.

7. Никифорова Л.А. Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Вип. 48. 2005. С. 200-207.

8. Мос Д. Пропущена ланка між теорією доброчесності та етикою бізнесу // Філософська думка. № 5, 2005. С. 61-79.

9. Сидорина Т.Ю. Социальная политика – попытка философской интерпретации // Вопросы философии. № 12, 2005. С.20 – 30.

10. Богачов Р.М. Принципи побудови та аналізу взаємовідносин у соціально-економічних системах // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія, психологія, педагогіка. № 10. – 2004. С. 7-15.

11. Мазараки А.А., Ильин В.В. Философия денег. К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. 718 с.

12. Геґель Г.В.Ф. 260 Основи філософії права або природне право і державознавство / пер.з нім. Р.Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. 329 с.

13. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / пер. З франц. – К.: Всесвіт, 2000. – 330 с.

14. Супян В.Б. Роль государства в американской экономике: теория и практика. США и Канада. 2002. № 3. С. 3-17.
15. Фрідман М. Роль уряду у вільному суспільстві // Лібералізм. Антологія Київ, „Смолоскип”, 2002. 1122 с.
16. Mouzelis N. Modernity, Late Development and Civil Society // Civil Society: Theory, History and Comparison, - Ed. By J. Hall. - Polity Press: Cambridge MA, USA, 1995. – 336 p.
17. Бебик В.М. Політичний маркетинг та менеджмент. – К., 1996. – 245 с.
18. Почепцов Г.Г. Как становятся президентами: избирательные технологи XX века. – К.: Знання, 1999. – 349 с.
19. Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг или как „продать” вождя // Полис. – 1997. - №5. – С.88 – 100.
20. Дилигенский Г.Г. О политическом рынке и рациональном выборе в российских условиях // Полис. – 2000. – №2. С. 105.
21. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2002. № 1. С. 61-76.
22. Бурдые П. Социология политики. М.: Прогресс, 1993. – 333 с.

Стаття надійшла 12.10.2006 р.